
Het mandaat om te moorden

Processen van civilisatie kunnen tot stilstand komen en zelfs omkeren - decivilisatie.¹ Daarover is door Norbert Elias, Jonathan Fletcher en anderen geschreven. Maar ze kunnen zich ook opsplitsen. In een groot deel van de samenleving blijven dan geldende, geciviliseerde omgangsen belevingsvormen van kracht en ontwikkelen ze zich misschien zelfs nog verder. In een klein, afgezonderd domein van diezelfde samenleving, en ten aanzien van een bepaalde deelpopulatie van haar leden, worden de geciviliseerde vormen echter juist niet in acht genomen en kan een scala van wreedheden en moordpraktijken ongehinderd worden begaan - en worden ze ook begaan. Die situatie noemt Abram de Swaan *dyscivilisatie*. De constatering is empirisch juist en concies geformuleerd en de conceptualisering in termen van compartimentalisering en desidentificatie is overtuigend. De Swaan opent een perspectief van waaruit de tegenstelling tussen de twee gangbare verklaringen van georganiseerde massamoorden in de twintigste eeuw - als terugval in de barbarij, of juist als uiterste consequentie van de modernisering - op een vruchtbare manier kan worden overstegen. Hij levert ook een vernieuwende bijdrage aan de civilisatietheorie - en zet een fundamenteel leerstuk ervan: het verband tussen geweldsmonopolie en civilisatie, nog eens op losse schroeven. Daarmee hoeft de theorie niet om te vallen. Ze zal wel preciezer moeten worden onderbouwd.

Ook Wouter Gomperts' uitwerking van de psychische processen die bij *dyscivilisatie* in het geding zijn, is overtuigend. Sommige mensen doen in hun vroege jeugd een ontwikkelingsstoornis op: dysmentaliseren of gewelddadig gebrek aan invoelingsvermogen. Het maakt ze geneigd om wreedheden te begaan jegens anderen - wreedheden waarvan ze de portee zelf niet voelen - en geschikt voor voorkomende moordwerkzaamheden. Andere mensen, de meesten, ontwikkelen wel invoelingsvermogen maar onder bepaalde, beangstigende omstandigheden schorten ze dat invoelingsvermogen op: desidentificatie (De Swaan) of desmentaliseren (Gomperts). Ze begaan niet noodzakelijkerwijze zelf wreedheden; die laten ze anderen begaan. *Wir haben es nicht gewusst* zeggen ze desgevraagd achteraf. Ook dit is uiteraard een juiste observatie. De concep-

tualisering ervan in psychoanalytisch-neuropsychologische termen is leerzaam en verhelderend.

Wat nog onderbelicht blijft is de vraag, *onder welke maatschappelijke omstandigheden* doen zich dergelijke processen voor van dyscivilisatie en dysmentaliseratie? Zoals gezegd bevat De Swaans beschouwing de dringende opgave om de verhouding geweldsmonopolie-civilisatie opnieuw te doordenken. Niet alleen zijn er geciviliseerde samenlevingen zonder centraal geweldsmonopolie, zoals Bonno Thoden van Velzen heeft aangewezen. Maar ook zijn er gedysciviliseerde samenlevingen met zo'n monopolie. Het is zelfs een kenmerk van gedysciviliseerde samenlevingen dat moordpartijen onder auspiciën van dat geweldsmonopolie c.q. de staat plaatsvinden. De gangbare hypothese dat het uiteenvallen van een geweldsmonopolie een noodzakelijke voorwaarde is voor massamoord, kan dus niet worden volgehouden. Het theoretisch veld ligt open.

Misschien is het nuttig om enkele klassieke sociologische invalshoeken en inzichten naast elkaar te zetten. Om te beginnen Emile Durkheim. Die heeft erop gewezen dat rituelen, in de ruimste zin van het woord, vaak als functie hebben om de groepscohesie te bevorderen: de these van de rituele solidariteit. Randall Collins was en is hierin regelmatig Durkheims profeet.² Van positieve rituelen - een huwelijksvoltrekking; het koningschap; de Elfstedentocht - is deze functie gemakkelijk in te zien. Ook negatieve rituelen hebben echter een solidariteitsbevorderende functie: het roddelen over derden, het bestraffen van misdadigers, het ostentatief bestrijden van het kwaad binnen de eigen groep. Het object van zulke negatieve rituele activiteit: de vreemdeling, de misdadiger, de deviant, is daarbij wezenlijk willekeurig of contingent. Hij of zij hoeft nauwelijks aan andere eisen te voldoen dan die van herkenbaarheid.

Het ligt nu voor de hand om Durkheims these te historiseren en te dynamiseren door aan te nemen dat de behoefte aan rituele bevestiging van de onderlinge solidariteit sterker is naarmate de cohesie in een groep of samenleving meer wordt bedreigd - van binnenuit, of van buitenaf. Georg Rusche en Otto Kirchheimer hebben dat in 1939 bijvoorbeeld empirisch mooi laten zien voor de punitiviteit van samenlevingen: de roep om strengere straffen voor misdadigers covarieert niet met het niveau van criminaliteit, zo vonden zij, maar wel met het arbeidssurplus oftewel de werkloosheid.³

Een historisering en dynamisering kan ook gemakkelijk worden toegevoegd aan een tweede gezichtspunt: de these van het agressieve driftsurplus van de groep. De gedachte is van Freud - het onbehagen in de

cultuur - en ze is uitgewerkt door onder anderen Mitscherlich in zijn *Auf dem Weg zur vaterlosen Gesellschaft*.

Jede Gruppe legt ihren Mitgliedern Verzichte auf. 'Verzichten müssen' macht feindselig. Feindseligkeit stört den inneren Zusammenhalt der Gruppe. Um nicht zu neuen Verzichten zwingen zu müssen, eröffnen die Gruppen dem einzelnen Wege, auf denen er seine Feindseligkeiten ausagieren darf (23).⁴

Enzovoort: het gezichtspunt van de *Ventilsitte* dat door De Swaan even wordt aangehaald. Ook dit behoeft zoals gezegd dynamisering en historisering: het kan wel wezen dat elke groep, cultuur of samenleving mensen *Triebverzichte* oplegt, maar het gaat erom te onderzoeken *welke* groepen *wanneer welke offers* vragen, *van wie* precies, en *met welke gevolgen* voor *welke derden*.

Interessant genoeg heeft Abram de Swaan niet in zijn stuk over dyscivilisatie, maar wel in zijn eerdere artikel over desidentificatie ('Gedachten over Rwanda') zo'n onderzoek gedaan en daaruit een algemeen geformuleerd 'standaardmodel van etnisch conflict' gedestilleerd.

Ontwikkelingen in het transnationaal statensysteem ondermijnen het geweldsmonopolie van de staat in een bepaald gebied. Politieke entrepreneurs wedijveren om de kansen op de vrijgekomen posities in de desintegrerende instellingen van de staat. Om zich daarbij een machtsbasis te verschaffen zullen ze op verschillende noemers proberen een aanhang te mobiliseren. (...) Als nu onderomstandigheden van anarchie en anomie [Durkheim! GdV] mensen zien hoe anderen zich aansluiten, bijvoorbeeld als Serven, dan kunnen zij maar beter beschutting zoeken bij geestverwante anti-Serven, al moeten ze ter plekke worden herbenoemd als Bosnische Moslems of Bosnische Kroaten. (...) Is de dialectiek van identificaties en desidentificaties eenmaal in volle gang, dan zullen de fantasieën elkaar wederzijds verheugen. (...) Los van deze politieke context van een desintegrerend staatsmonopolie over de geweldsmiddelen deed zich in Rwanda een bijzonder nijpend en hardnekkig probleem voor: een gebrek aan die ene, onmisbare productiefactor, landbouwgrond.⁵

Kortom: een chronisch gebrek aan economische kansen plus het uiteenvallen van het geweldsmonopolie van de staat waren twee voorwaarden waaronder de Rwandese bevolking uiteenviel in 'Tuutsi' en 'Hutu' en waaronder zich tussen hen de verschrikkelijke spiraal van desidentificatie en massamoord kon voltrekken. In de vroege kindertijd gewortelde en op grote schaal voorkomende dysmentaliseringsverschijnselen hoeven hier niet per se te worden verondersteld; wel processen van desidentificatie of desmentaliseringsverschijnselen. Waar het vooral om gaat is de politieke economie van de haat die hier wordt blootgelegd.

In De Swaans artikel over Rwanda speelt politiek entrepreneurschap een belangrijke rol: een factor die bij Durkheim en Mitscherlich ontbreekt. Dat suggereert een derde, bestaande theoretische invalshoek waarvan het de moeite waard zou zijn om hem uit te diepen ter verheldering van de politieke economie van dyscivilisatieprocessen. En het geeft meteen al een richting aan waarin je de oplossing voor het vraagstuk van het geweldsmonopolie - is dat nu wel of niet een voorwaarde voor civilisatie respectievelijk dyscivilisatie? - moet zoeken. Het gaat niet om wel of geen geweldsmonopolie, maar om de vraag *in hoeverre* er op een gegeven moment een geweldsmonopolie is, *in handen van wie* dat terecht komt, en *welk belang* dezen hebben bij het leven en de dood van anderen.

Over belangen gesproken: Everett Hughes heeft in 1962 geschreven over de verhouding tussen 'goede' of althans 'onwetende' Duitsers enerzijds, 'foute' Duitsers: de nationaal-socialisten en hun handlangers die de moord op de joden voltrokken, anderzijds. Kern van zijn betoog is de gedachte van een stilzwijgend verstrekt mandaat:

The question concerns what is done, who does it, and the nature of the mandate given by the rest of us to those who do it. Perhaps we give them an unconscious mandate to go beyond anything we ourselves would care to do or even to acknowledge. I venture to suggest that the higher and more expert functionaries who act in our behalf represent something of a distillation of what we may consider our public wishes, while some of the others show a sort of concentrate of those impulses of which we are or wish to be less aware.⁶

Ten aanzien van veroordeelde kindervercrachters en drugsmokkelaars is zo'n mechanisme vaak duidelijk. In ons hart lieten we ze het liefst wegrotten en we steken geen vinger uit als ze in de gevangenis worden mishandeld door medegevangenen of bewakers. Als wij het maar niet hoeven zien.

But there are other out-groups toward which we may have aggressive feelings and dislike, although we give no formal mandate to anyone to deal with them on our behalf, and although we profess to believe that they should not suffer restrictions or disadvantages. The greater their social distance from us, the more we leave in the hands of others a sort of mandate by default to deal with them on our behalf. (...) In Germany, the agents got out of hand and created such terror that it was best not to know. It is also clear that it was and is easier to the conscience of many Germans not to know. It is, finally, not unjust to say that the agents were at least working in the direction of the wishes of many people, although they may have gone beyond the wishes of most.⁷

De gedachte van een mandaat, stilzwijgend verstrekt door grote aantallen min of meer beschaafde mensen enerzijds - mensen met gewone, gemengde gevoelens - aan een kleine, kwaadaardige politieke elite met haar psychopatische handlangers anderzijds, past goed bij de conceptualisering van De Swaan en Gomperts.

Ze is onafhankelijk van Hughes ook geformuleerd door Michael Lewis, die erop heeft gewezen dat de weerbarstige, schier onoplosbare sociale problemen van moderne samenlevingen vaak 'cultureel gemandateerde sociale problemen' zijn en dat juist het gemandateerde karakter ervan hun onoplosbaarheid kan verklaren. Amerikanen is er traditioneel, dat wil zeggen historisch gezien, veel aan gelegen om succes in het leven op hun persoonlijke en individuele conto te kunnen schrijven. Daarmee gaan echter angst en onzekerheid gepaard. Welnu: de problemen en tegenslagen van andere mensen kunnen onder zulke omstandigheden - en dit is de kern van Lewis' inzicht en de relevantie ervan in het huidige verband - geruststellend werken.

As long as visible failure is reassuring to the many who fear that they have not been successful *enough*, it is not beyond reason to suggest that many Americans will have a stake in insuring the continuation of such 'failure' as the lot of a significant number of their fellow citizens. For such people, those who 'fail' in American life - the poor, the uneducated, the delinquent - are psychic hostages against intimations of personal worthlessness. They become necessary to the maintenance of even a tenuous sense of psychic well-being. (...) I would maintain, that some of those conditions which we facilely regard as problematic (and by implication, those which nearly everyone would like to remedy) may nevertheless be *necessary conditions* in American life. Put another way, while these conditions may be troublesome (...) their existence is culturally mandated and they are intrinsic to the very essence of American society.⁸

Hoe beter we het met onszelf en met de wereld voorhebben en hoe rechtschapener we ons voelen, des te strenger zullen we over anderen oordelen. 'To create the illusion that we are angels, we will cast them as devils, and in doing so we shall consign them to a hell on earth.'⁹

Daarmee is een laatste belangrijk gezichtspunt aangestipt, dat van de dynamiek van intra-psychisch geweld en van de condities waaronder mensen dit 'externaliseren' of zoals de psychoanalyse zegt uit-ageren. Elias' civilisatietheorie is mede geïnspireerd op Freuds gedachte van *Triebverzicht* als zowel het fundament als het effect van cultuur. Als mensen beschaafd met elkaar omgaan, dan moeten ze daar meestal iets voor laten. In hun hart bevat hun dat niet. En wat mensen tegenover elkaar inhouden, dat gaat bij ieder afzonderlijk spoken. Elias heeft dit ge-

zichtspunt overtuigend gehistoriseerd en gesociologiseerd en daarmee de geldigheid van Freuds gedachte bevestigd - hoewel niet alle psychoanalytici dat zo zien. Maar tussen Freud en Elias bestond een aanzienlijk temperamentsverschil. Voor Freud was het onbehagen in de cultuur een onvermijdelijkheid, een antropologische constante die zich onder meer uitte in een doodsdrift en waarmee je hooguit zo goed mogelijk rekening kon houden. Voor Elias was het althans in principe een historisch specifiek verschijnsel. Hij sloot de mogelijkheid niet uit dat mensen nog eens samenlevings- en cultuurvormen zullen ontwikkelen waarin de *Triebverzichte* tot onschuldige proporties zijn teruggebracht en waarin zij dus ook individueel een psychisch evenwicht kunnen vinden:

ein dauerhafteres Gleichgewicht oder gar den Einklang zwischen den gesamten Aufgaben, zwischen den gesamten Einforderungen seiner sozialen Existenz auf der einen Seite und seinen persönlichen Neigungen und Bedürfnissen auf der Anderen.¹⁰

De Swaans conceptualisering van dyscivilisatie drukt hem en ons met de neus op dit taxatieverschil. Het is niet zo dat zich onder omstandigheden van het civilisatieproces een socio-pathologische of dysciviliserende deelontwikkeling afsplitst die je los van dat civilisatieproces zou kunnen analyseren, bestrijden of zelfs 'genezen'. Nee, de dysciviliserende ontwikkeling heeft haar wortels in het betreffende civilisatieproces zelf, ze wordt erdoor gevoed en ze berust dus op een omvattende socio-pathologie. Hier staat De Swaan dichter bij Freud dan bij Elias.

Randall Collins heeft in 1975 een beschouwing over geweld geschreven die zich niet zo gemakkelijk laat samenvatten omdat hij een ontwikkelingsperspectief eerst van de hand wijst ('an evolutionary perspective (...) does not seem warranted')¹¹ om er vervolgens belangrijke bouwstenen voor aan te dragen. 'Ferociousness', te vertalen als wild geweld, is in de loop van de geschiedenis afgenomen ten gevolge van 'a shift in patterns of interpersonal interaction that destroy the traditional ceremonial barriers among groups'¹² - vervlechting in termen Elias, uitdijende kringen in termen van De Swaan. 'Callousness' daarentegen, 'cruelty without passion: the kind of hardship or violence people may inflict on others without a special intent to hurt', is toegenomen als gevolg van de verbreiding van bureaucratische organisatievormen in de meest brede zin van het woord. Ascetisme ten slotte: naar binnen gericht geweld, 'has had its ups and downs, cresting during periods of mobilized conflict.'¹³ Ascetisch geweld wordt geïnduceerd door universalistische godsdiensten en hervormingsbewegingen zoals Christendom, Islam en Communisme

in hun steile varianten, en dan vooral in tijden van strijd om de hegemonie: Reformatie en Contrareformatie in de late Middeleeuwen, of Nazisme versus Communisme in de jaren dertig. In de twintigste eeuw, de eeuw van grootschalige organisatie en van ideologische massamobilisatie, zijn georganiseerd en ascetisch geweld herhaaldelijk in elkaars verlengde komen te liggen. 'The institutionalized ascetism of a victorious revolutionary movement easily amalgamates with the callousness of an established bureaucratic regime.'¹⁴ Hier duidt juist Randall Collins, die zich nooit erg heeft verdiept in de theorie van Elias, nauwkeurig de tweesnijdendheid aan van het westerse civilisatieproces. Wild geweld (*ferociousness*) is teruggedrongen door de grootschaligheid van menselijke betrekkingen en de interdependenties die daaruit voortvloeien. Maar diezelfde grootschaligheid creëerde de mogelijkheid van bureaucratisch geweld (*callousness*), en ze creëerde ook de driftvijandigheid (*ascetism*) die mensen ertoe kan brengen om andere mensen toe te staan om op een georganiseerde manier wéér andere mensen te doden - het mandaat om te moorden.

Tot zover een aantal theoretische gezichtspunten, die passen bij dat van De Swaan en Gomperts en die er nog iets aan toevoegen. Collins heb ik een beetje naar De Swaan toegebogen. Wat ik vooral wilde laten zien is dat zulke gezichtspunten er zijn en dat je ze kunt gebruiken voor een meer uitgewerkte theorie over condities van dyscivilisatie. Ze hebben evenmin als De Swaans voorstel het karakter van de apodictische *grand theory* - de holocaust als 'uiterste consequentie' van 'de moderniteit' et cetera - en er valt dus op een vruchtbare manier verder mee te werken.

Noten

1. Deze discussiebijdrage begon als referaat bij een concept stuk van Wouter Gomperts, die reageerde op Abram de Swaans 'Dyscivilisatie, massavernietiging en de staat' (*Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 26 (1999), 3, 289-301). Gomperts' stuk staat hiervoor afgedrukt. De reactie van Matthijs van den Bos had ik nog niet gelezen.
2. Zie diens *Theoretical sociology*, San Diego etc.: Harcourt Brace, 1988, ch. 6; *Sociological insight*, New York:

Oxford UP, ch. 1, 2 & 4; en 'Three faces of cruelty', in zijn: *Sociology since midcentury*, New York: Academic Press, 133-158.

3. G. Rusche & O. Kirchheimer, *Punishment and social structure*, New York: Russell & Russell, 1938; vgl. Th. Chiricos & M. Delone, 'Labor surplus and punishment: a review and assessment of theory and evidence', *Social Problems*, 39 (1992), 4, 421-446.
4. *Auf dem Weg zur vaterlosen Ge-*

- sellschaft, Ideen zur Sozialpsychologie*, München: Piper, 1973 [1963], p. 23.
5. 'Uitdijende kringen van desidentificatie: gedachten over Rwanda' [1997], geciteerd naar *De draagbare De Swaan*, Amsterdam: Prometheus, 1999, pp. 243-245.
  6. 'Good people and dirty work', *Social Problems*, 10 (1963), 1, 3-11, herdrukt in L. Coser (ed.), *The pleasures of sociology*, New York: New American Library/Mentor, 1980 (472-484), p. 480. Hughes schreef het stuk groten-deels in 1948.
  7. A.w., 481.
  8. *The culture of inequality*, Amherst: University of Massachusetts, 1978, 50-51.
  9. A.w., 200.
  10. Een zinsnede uit de beroemde slot-alinea van *Ueber den Prozess der Zivilisation*, Bern: Francke, 1969 [1939], deel ii, p. 454, kleinkapitalen weggelaten.
  11. 'Three faces of cruelty,' a.w. (zie noot 2), 136.
  12. A.w., 151.
  13. A.w., 157.
  14. A.w., 158.
-